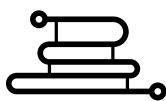

Biblioteka
JANUS

TIM press

Biblioteka

JANUS

Andreas Reckwitz

KRAJ ILUZIJA

Politika, ekonomija i kultura u kasnome modernizmu

Naslov izvornika

DAS ENDE DER ILLUSIONEN

Politik, Ökonomie und Kultur in der Spätmoderne

© Suhrkamp Verlag Berlin 2019.

All rights reserved by and controlled through Suhrkamp Verlag Berlin.

© of the translation: S. Fischer Foundation by order of TRADUKI

© za hrvatsko izdanje:

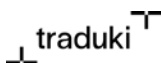
TIM press d.o.o., Zagreb

tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-369-022-3

Objavlivanje ovog djela omogućeno je uz potporu književne mreže TRADUKI, čiji su članovi Savezno ministarstvo za europske i međunarodne poslove Republike Austrije, Ministarstvo vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke, švicarska Zaklada za kulturu Pro Helvetia, austrijska Interesna zajednica prevoditeljica i prevoditeljja (Književna kuća u Beču) po nalogu Saveznog ministarstva za umjetnost, kulturu, javnu upravu i sport Republike Austrije, Goethe-Institut, Zaklada S. Fischer, Javna agencija za knjigu Republike Slovenije, Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, Ministarstvo za društvo i kulturu Kneževine Liechtenstein, Zaklada za kulturu Liechtenstein, Ministarstvo kulture Republike Albanije, Ministarstvo kulture i informiranja Republike Srbije, Ministarstvo kulture Rumunjske, Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta Crne Gore, Sajam knjiga u Leipzigu, Ministarstvo za kulturu Republike Sjeverne Makedonije, Ministarstvo kulture Republike Bugarske.

Andreas Reckwitz

KRAJ ILUZIJA

Politika, ekonomija i kultura
u kasnome modernizmu

S njemačkoga prevela
Nadežda Čačinović

Zagreb, 2023.

Prije samo nekoliko godina, zapadnoj je javnosti društveni napredak bio prividno izvjestan: svjetski trijumf demokracije i tržišne ekonomije činio se nezaustavljivim, a liberaliziranje i emancipacija, društvo znanja i pluraliziranje načina života smatrali su se pojmovima koji će određivati budućnost. No naposljetku je zbog Brexita i izbora Donalda Trumpa došlo do bolne spoznaje da se radilo o iluzijama.

I doista, tek se sada vidi razmjer promjene strukture društva: stari industrijski modernizam potisnut je kasnim modernizmom koji određuju polarizacija i paradoksi – napredak i nelagoda dvije su strane iste medalje. U ovoj knjizi Andreas Reckwitz argumentirano izlaže središnje strukturne značajke suvremenosti: novo klasno društvo, obilježja postindustrijske ekonomije, konflikt između kulture i identiteta, iscrpljenost koja nastaje iz imperativa samoostvarenja i krizu liberalizma.

Sadržaj

Predgovor hrvatskom izdanju (Christine Magerski)	7
Uvod: Suvremenost lišena iluzija	9
1 Kulturni konflikti kao borba za kulturu: hiperkultura i kulturni esencijalizam	25
2 Od niveliranog društva srednjeg sloja do troklasnog društva: nove srednje klase, stare srednje klase, prekarne klase	51
3 S onu stranu industrijskog društva: polarizirani postindustrijalizam i kognitivno-kulturni kapitalizam	107
4 Iscrpljeno samoostvarivanje: individua kasnog modernizma i paradoksi njegove emocionalne kulture	159
5 Kriza liberalizma i potraga za novim političkim paradigmama: od apertističkog liberalizma do liberalizma smještenosti	187
Kazalo imena	239
O autoru	243

Predgovor hrvatskom izdanju

Bez obzira na to je li riječ o 11. rujna, Brexitu, Trumpu ili o aktualnom ratu u Ukrajini – najnovija nam povijest pokazuje da se, neovisno o našim nadanjima, ni u kojem slučaju ne nalazimo u posthistorijskim vremenima. Taj je san nestao, a s njim i političke, ekonomske, društvene i kulturne iluzije Zapada. Želimo li shvatiti implikacije povezane s tom promjenom paradigme, svakako bismo trebali pročitati ovu studiju Andreasa Reckwitz. Svojom temeljitom analizom ovaj nas sociolog suočava s neodgodivim izazovima suvremenosti i propituje mogućnosti daljnjeg puta, ne zavaravajući se iluzijama i ne zapadajući u kulturni pesimizam. Problemi pritom sežu i mnogo dalje te upućuju na strukturne proturječnosti kasnomodernističkog društva u cjelini: razantna transformacija zapadnog načina života ne proizvodi samo dobitnike i gubitnike nego i utopijske i nostalgичne afekte koji se zrcale u političkoj polarizaciji. I na jedno i na drugo Reckwitz odgovara osvježavajućim realizmom koji podsjeća na Balzacove *Izgubljene iluzije*. Baš kao što nam veliki francuski realist nije ostavio samo roman nego i snažan dokument svog vremena, tako nam i Reckwitz nudi sličan dokument o našem vremenu.

Za čitatelje je svakako sretna okolnost što je Reckwitzova studija, zahvaljujući ovom izdavaču, prevedena na hrvatski jezik. I u Hrvatskoj je prošlo vrijeme u kojem su socijalne prakse na svim područjima života slijedile prešutne opće maksime djelovanja. Traže se mogućnosti suočavanja s novim napetostima između nacionalizma i univerzalizma, individualizma i kolektivizma te između

metropolskih i perifernih područja. I Hrvatska se suočava s problemima regulacije tržišta te useljavanja i iseljavanja. Ako ovdje još uvijek vlada osjećaj da iluzije nisu iscrpljene, to je zato što se još nije moralo u svoj svojoj drastičnosti odustati od industrijskog društva i predodžbi o zapadnoj hegemoniji. Nacija, iznova oblikovana nasilnim raspadom nesvrstane Jugoslavije upravo onda kada je postmodernističko društvo na Zapadu doseglo svoj vrhunac, još se može smatrati mladom. Svježja je još i euforija zbog pridruživanja Europskoj uniji. Upravo zbog toga što se stranputice kasnog modernizma u Hrvatskoj tek nagovještavaju, *Kraj iluzija* se ovdje možda neće čitati samo kao manifest koji posreduje – u najboljem smislu riječi – iritantnu sliku suvremenoga zapadnog društva, nego i kao važan priručnik o onome što dolazi.

Reckwitzova briljantna dijagnoza onoga što stoji na putu kojim je krenuo ovaj dio Europe pruža mogućnost da se izbjegnju pogreške. Na pozadini bogatoj iskustvima povijesnih dobitaka i gubitaka, ona nudi znalačku i u isti mah zabavnu orijentaciju za obje opcije: za individualni način oblikovanja života i za kolektivni rad na temeljima društvenosti mimo baštinjenih podjela na lijeve i nacionalno-liberalne modele. Reckwitz nas suočava s pitanjem što želimo danas: radikalizirani individualizam uske, svijetu otvorene, nove srednje klase, priznavanje marginaliziranog, za funkcioniranje društva neophodnog prekarijata ili pak regulativni liberalizam. Nestanak starih modela društvenog razvitka – poučava nas Reckwitz, vrsni poznavatelj našega doba – ne mora značiti i kraj napretka. Na nama je da pravovremeno izvučemo pravi zaključak iz njegove kritike implikacija zapadnoga kasnog modernizma. Čitanje ovog djela otvara nam put za široko, sveobuhvatno razmišljanje o tome kako se može oblikovati zajednicu koja će opstati u budućnosti.

Christine Magerski

UVOD

Suvremenost lišena iluzija

Neobično je to. Neka od svjetskih povijesnih zbivanja koja se naknadno apostrofiraju kao povijesna, suvremenici zapažaju tek rubno, a što se tiče nekih drugih, još se i godinama poslije sjećaju trenutka „kada se dogodilo“, sjećaju se vlastite zapanjenosti ili zbu-njenosti, prestravljenosti ili neizmjerne radosti, kada se dogodilo nešto što se nije smatralo mogućim.

Onako kao što se točno sjećam „svojega“ 9. studenoga 1989., dana kada je srušen Berlinski zid, te 11. rujna 2001., terorističkog napada na Svjetski trgovački centar u New Yorku, pred očima mi je još uvijek i jutro 9. studenoga 2016.: kao i mnogi drugi ljudi širom svijeta, pratio sam s rastućom nelagodom američke pred-sjedničke izbore – iznenađujuću kandidaturu Donalda Trumpa za Republikance, njegovu ružnu, brutalnu kampanju protiv Hillary Clinton, kandidatkinje Demokratske stranke. Sve dok nisam tog jutra na ekranu svojeg tableta doista morao pročitati ono što se do-godilo, a što samome sebi do zadnjeg trenutka nisam htio priznati kao moguće: izbor populističkog kandidata, koji se istaknuo prije svega demagogijom protiv žena i stranaca, dubokim nepovjerenjem prema međunarodnoj suradnji i demokratskim institucijama i koji se čini potpuno nepredvidljivim, za 45. predsjednika SAD-a, dakle na vrhu vodeće nacije Zapada.¹ Moja reakcija tog jutra i još mnogo nakon toga bilo je zaprepaštenje i osjećaj da će se nešto urušiti, a

¹ Za uspon Donalda Trumpa usp. sada: Steven Levitsky, Daniel Ziblatt, *Wie Demokratien sterben. Und was wir dagegen tun können* (Kako umiru demokracije i što možemo učiniti protiv toga), München, 2018.

da ne znam kamo to zapravo vodi: kako je to bilo moguće i što će uslijediti? Osjetio sam da se događa prekretnica u povijesti.

Izbor Trumpa nije, doduše, bio jedini politički potres koji smo doživjeli posljednjih godina. I drugdje su izbori i glasanje poremetili prividno stabilne poretke: u lipnju 2016. britansko je stanovništvo većinski glasalo za istupanje svoje zemlje iz Europske unije, a na predsjedničkim izborima u Francuskoj 2017. u drugi krug nije ušao ni jedan kandidat etabliranih stranaka, već desna populistkinja Marine Le Pen. Izgubila je od osnivača nove liberalne stranke – En Marche! – Emmanuela Macrona, koji se pak 2018. morao braniti od žestokih prosvjeda „žutih prsluka“. U Italiji je 2018. na vlast došla (desno)populistička vlada, a u Mađarskoj i Poljskoj, nekada uzornim demokracijama postkomunističkog dijela Europe, demokratske su institucije ugrožene. Europska unija, za koju su mnogi smatrali da je dosegla vrhunac razvoja jednog kontinenta koji je naučio lekciju iz ratova prošlosti, kao i uobičajena desno-lijeva shema sustava stranaka, odjednom su se pokazale krhkima. Doživjeli smo i druge neizvjesnosti: globalna financijska kriza 2007. dovela je sustav, koji su mnogi ekonomisti smatrali pouzdanim strojem za novac, do ruba sloma. Teroristički napadi poput onoga u Parizu 2015. (koji je izvršila „Islamska država“) te u Christchurchu na Novom Zelandu 2018. pokazali su krhkost svakodnevice zapadnih društava. Napadi su očito sve češći – to je opći dojam.

Odakle toliki porast nesigurnosti? Odgovor bi mogao biti bolan: mi događaje više ne percipiramo kao pojedinačne slučajeve nakon kojih se možemo vratiti u dnevnu rutinu. Štoviše, počinje se stvarati obrazac: nade o društvenom razvitku, kakve su mnogi u zapadnim zemljama gajili nakon kraja hladnoga rata 1989./90. pokazale su se neopravdanima ili u najmanju ruku relativiziranima. Ta su se očekivanja danas pokazala kao iluzije, njihov rezultat je *deziluzioniranje*. To ne vrijedi samo za Njemačku, već i za zapadna društva u cjelini – a po mnogočemu i za svjetsko društvo. Bilo u medijima, politici, u ekonomiji pa i u većem dijelu intelektualne rasprave – nakon 1990. počelo je stvaranje velikog narativa o

Pripadnici niže klase općenito imaju ispodprosječan dohodak, često u blizini minimalne nadnice, slabo su osigurani u socijalnim sustavima i nemaju imetak. U odnosu na ekonomski kapital, ne pripadaju više srednjoj klasi. Kulturni kapital prekarne klase također je nizak, u njoj su takozvani „niskokvalificirani“. Prekarna klasa pati zbog strukturne promjene u smjeru postindustrijalizma, a proširenje obrazovanja ovdje pokazuje paradoksalne sporedne efekte, tako što oni koji nisu obuhvaćeni ekspanzijom postaju „obrazovni gubitnici“. U povijesnom presjeku, u današnjoj se prekarnoj klasi radi o nasljednicima jučerašnjeg radništva, dakle one nekad iznimno velike skupine koja je živjela od fizičkog rada – nivelirano društvo srednjeg staleža prihvatilo je radništvo – također i zbog uspješne borbe socijaldemokratskog i sindikalnog pokreta – a postindustrijsko društvo kasnog modernizma pak opet odbacuje tu (u međuvremenu smanjenu) skupinu, oduzima joj status, dohodak i sigurnost.

I nova niža klasa određena je svojim načinom života. Ovdje su dugoročne investicije u status srednjih klasa nerealistične, a motivacija samoostvarenja onih visokoškolski obrazovanih čini se upravo ekscentričnom. Kod dijelova te klase osjeća se bliskost vrijednostima stare srednje klase, samodisciplini i redu, no u cjelini je na djelu drugi obrazac načina života koji izražava prekarnost; snaći se nekako i održati se – *muddling through*. Za prekarni način života presudan je motiv ophođenja sa stalno novim životnim poteškoćama, s nizom svakodnevnih nevolja, koje brzo mogu razviti egzistencijalno opterećenje (na primjer bolest, razvod, nezaposlenost, preveliki dugovi, problemi sa stanovanjem, poteškoće u školi). Rok ovakvog načina života neizbježno je kratak, dugoročno planiranje se ne čini mogućim. Umijeće života u prekarnoj klasi sastoji se takoreći od upornog preživljavanja i snalaženja. Predodžba da je život „borba“, u kojoj je središnje dostignuće već sam opstanak, udomaćena je u toj klasi. Skromni ideal ovih reduciranih očekivanja bio bi koliko-toliko predvidljiv život bez većih poremećaja.

U povijesnoj usporedbi s radništvom industrijskog društva, nova niža klasa kasnog modernizma istovremeno doživljava socijalno

deklasiranje i kulturno obezvredivanje. Deklasirana je po tome što u postindustrijskome kasnome modernizmu više ne vrijedi ono što se može nazvati *dealom o instrumentalnosti rada* u industrijskom modernizmu. Taj je neformalni pakt glasilo: nudio se težak i mukotrpan fizički rad koji nije pružao zadovoljstvo, ali se zato dobivao prihvatljiv društveni status (dohodak srednjeg sloja, socijalna sigurnost). Taj „*deal*“ više ne vrijedi, pri čemu je nova niža klasa dvostruko hendikepirana: tijekom postindustrializacije i ekspanzije obrazovanja izvorno „fizički“ poslovi većinom su izvan klasičnoga industrijskog sektora, nisu više dobro plaćeni ni socijalno sigurni; razmjena „mukotrpani rad za socijalni status“ ne funkcionira više ni na materijalnoj razini. Uz to dolazi da je rastom ekonomije znanja i promjenom vrijednosti vodeću ulogu preuzeo društveni ideal „atraktivnog rada“, kojemu one djelatnosti koje obavlja *service class*, a uglavnom su repetitivne, uopće ne odgovaraju. Predodžba o radu kao „tlaci“, „muci“ u društvu više ne prolazi. Junaci fizičkog rada – moguće ih je još vidjeti u spomenicima diljem istočnog dijela Berlina kao ostatke države-radnika-i-seljaka ili u izrekama kao što su „Rudar, tko može biti više?“, u kasnom su modernizmu stvar prošlosti.⁵⁰

Nova niža klasa nije dakle samo materijalno „pri dnu“ nego je i kulturno obezvrijeđena. Fizički je rad očito manje cijenjen od rada znanja i komunikacije, teška rutinska djelatnost manje od duhovno-intelektualne inovacije. U pozadini masovne akademizacije društva, srednjoškolska je diploma hendikep. Uz to i na prvi pogled trivijalna područja kao što su način prehrane niže klase ili njezino ophođenje s tijelom, u društvenom diskursu kojim uglavnom dominira nova srednja klasa nailaze na prezir. Meta te kritike su ovdje nezdrava prehrana i nedostatna briga o zdravlju. A konačno su u društvu kasnog modernizma znatno ugroženi i kulturni ideali spolnosti koji su se njegovali u dijelovima te niže klase – prije svega oni „istinske“, autentične muškosti i ženskosti

50 Upečatljiv dokument te propadajuće kulture rada u vezi s Istočnom Njemačkom nalazimo na primjeru u igranom filmu *Gundermann* (2018.) Andreasa Dresena.

– zato što se polako gubi stroga suprotstavljenost muškog i ženskog ponašanja.

Ne čudi stoga da je slika društva i povijesti koju ima niža klasa, izbačena iz stare srednje klase, izrazito pesimistička ili fatalistička. Razlika u odnosu na ponosnu staru radničku klasu ne bi mogla biti izraženija. I ta je doduše do prve polovine 20. stoljeća bila društveno podređena klasa, no mogla je razviti pozitivnu klasnu svijest, smatrati samu sebe temeljem društva i politički raditi na usponu posredstvom reformi ili revolucija. U prekarnoj klasi suvremenosti nasuprot tomu postoji negativna klasna svijest: doživljava se kao „socijalno odbačena“. Postoje različite strategije nošenja s tom situacijom: politička indiferentnost i socijalna izoliranost jedan su način, a drugi nada pojedinca u singularni uspon pomoću talenta – na primjer u sportu ili na estradi kod tinejdžera ili adolescenata. Još jednu mogućnost predstavlja povlačenje u lokalne zajednice, u „paralelna društva“ i domaćih i migranata, u kojima se njeguje kolektivni identitet. No može doći i do repolitizacije koja se odvija ili u okviru neosocijalističke ljevice (kao u Francuskoj u pokretu La France Insoumise koji je osnovao Jean-Luc Mélenchon) ili – kao i u dijelovima stare srednje klase – na putu populističke desnice. Lijevo-liberalni ili ekonomsko-liberalni kozmopolitizam nove srednje klase pritom je novoj nižoj klasi i životno i politički posve stran.

Gornja klasa: distanca zbog imetka

Gornja klasa lebdi iznad stvari. Mjesto „superbogatih“, onaj najviši jedan (ili još manje) posto društva, može se najprije odrediti formalno. Dok obje srednje klase žive od zarade iz rada, gornja klasa se oslanja na imetak (naslijeđeni ili stvoreni). Autori kao što je Thomas Piketty precizno su pokazali da je na vrhu ekonomske hijerarhije zapadnih društava – no u međuvremenu i u zemljama kao što su Rusija i Kina – od 1980-ih došlo do vrtoglavog

preopterećenje, zapriječen pogled) „ošteti“ reputaciju i dovede do pada cijene. Osim toga vrijedi da su u nacionalnome okviru rijetka mjesta na kojima nekretnine uspijevaju postati jedinstveno dobro i u skladu s time profitabilne – u pravilu je riječ o određenoj četvrti metropola ili usko ograničenim mjestima koja dobivaju bodove na temelju prirodne ljepote. Nasuprot tomu, mnoge druge regije i gradovi su „samo“ funkcionalna mjesta stanovanja kojima nedostaje ozračje kulturne vrijednosti i jedinstvenosti. Vidljivo je to iz cijena nekretnina na tim mjestima, koje su u svim segmentima znatno niže nego na nekoliko „najboljih lokacija“. I ovdje imamo dakle *winner-take-all* strukture.

Oba primjera – umjetnička djela i nekretnine – jasno pokazuju da se u okviru kulturnog kapitalizma dobra *bilo koje vrste takoreći odvajaju* od količine uloženog rada – one količine koju je klasična politička ekonomija od Adama Smitha i Davida Ricarda sve do Karla Marxa promatrala kao fundamentalan kriterij za određivanje vrijednosti neke robe – i ostalih materijalnih čimbenika (sirovine, strojeva itd.). Štoviše, cijene mogu drastično narasti ili naglo pasti sasvim neovisno o tim čimbenicima, što rezultira radikalnim razlikama između na prvi pogled vrlo sličnih dobara (za čiju je izradu utrošeno gotovo pa jednako puno rada). Vidjeli smo da profitabilnost dobara u kulturnom kapitalizmu sa stajališta poduzetnika može biti pretjerano visoka – ili pak, u najgorem slučaju, vrlo niska. U tom smislu, kulturni kapitalizam je kapitalizam krajnosti. Ne samo zbog skalabilnosti mnogih njegovih dobara i karakteristika kognitivnog rada i nematerijalnog kapitala, već i zbog činjenice da se ta dobra kao kulturna kreću na tržištima atraktivnosti na koja utječu emocije, a na kojima postaju traženim singularnim dobrima – ili im to pak ne uspijeva.

Potrošača u osnovi zanima samo rezultat: sama roba i kako je privlačna i vrednovana, a ne kako je nastala. Osim toga, postoje i karakteristični mehanizmi samopojačavanja pozornosti i pozitivne procjene. Kulturna dobra na koja se jednom usmjerila pozornost lako generiraju daljnju, možda pretjeranu pozornost u smislu

Matejeva učinka („tko ima, dat će mu se“). Kulturna dobra kojima je već jednom pridana visoka reputacija, lako mogu tu reputaciju uvijek iznova potvrditi ili obnoviti.⁶⁴ Kao što je rečeno, strukturu *winner-take-all* kulturnog tržišta ne može se shvatiti klasičnim izračunima koristi i cijene na standardnim tržištima, dapače, na taj se način čine upravo iracionalnima. Sa sociološkog stajališta kulturni kapitalizam je sve samo ne iracionalan: ima vlastitu logiku, a to je logika pripisivanja kulturne vrijednosti kao i emocionalne privlačnosti. To je logika nematerijalne ekonomije i proizvodnje bogatstva kulturnog kapitalizma.

Ekstremni kapitalizam: ekonomizacija socijalnog

Evo nas kod posljednjeg koraka: postindustrijski, kognitivno-kulturni kapitalizam je najrazvijeniji oblik kapitalizma koji svoje djelovanje već dugo ne ograničava samo na gospodarstvo. Štoviše, nakon 1980. dolazi do ekspanzivne ekonomizacije društvenog.⁶⁵ To prije svega u osnovi znači da se obrasci i norme svojstvene gospodarskom području sele na društvena polja izvan ekonomije – u kulturne ustanove, socijalne institucije, na područje obrazovanja i socijalnog života u gradovima, u religiju i politiku, medijsku komunikaciju, čak i u partnerstvo i osobne odnose – i ondje traže prihvaćanje.

Što točno znači ekonomizacija u ovom kontekstu? U užem je smislu treba shvatiti kao komercijalizaciju: stvari, usluge i događaje, koji su do sada cirkulirali bez naknade, sada „kupci“ moraju platiti i slijediti pravila maksimiranja dobiti i redukcije troškova. Do takve ekonomizacije kao što je komercijalizacija došlo je primjerice

64 Usp. o tome Georg Franck, *Ökonomie der Aufmerksamkeit. Ein Entwurf* (Ekonomija pozornosti. Nacrt), München, 1998.

65 Usp. na primjer Uwe Schimank, Ute Volkmann, *Das Regime der Konkurrenz. Gesellschaftliche Ökonomisierungsdynamiken heute* (Režim konkurencije. Današnje dinamike ekonomizacije), Weinheim, Basel, 2017.

u 1990-ima kada su britanske visoke škole uvele školarine. No u širem i apstraktnijem smislu ekonomizacija društvenog nadilazi ovako shvaćenu komercijalizaciju. Ekonomizacija onda znači *uvođenje tržišta*, to jest logika tržišta prodire u područja društva koja do sada ili nisu ili su bila tek malo organizirana kao tržišta. Tržišta imaju poseban oblik: različiti entiteti, „dobra“ u najširem smislu, međusobno konkuriraju što se tiče cijene, koristi, vrijednosti kako bi zadobili naklonost klijenata, potrošača, primatelja i tako dalje, koji su sa svoje strane stavljeni u konstelaciju biranja i uspoređivanja.⁶⁶ Logika tržišta stoga je logika konkurencije – koja *ne* mora nužno biti organizirana u mediju novca: nadmetanje potencijalnih partnera na platformi za *dating* ili među školama u okviru javno financiranog sustava školstva, pokazuju kako i na nekomercijalna polja ulazi logika tržišta. Uz to, paradoksalno, ekonomizacija socijalnog može pogoditi samu ekonomiju. Tržišni oblik gospodarstva je naime u fordizmu bio po svemu ograničen – na primjer radničkim pravom, niskim stupnjem inovativnosti dobara, normama potrošnje ili specifičnim ograničenjima nacionalne ekonomije – a sada u postindustrijskoj eri raste.

Koji su uzroci ekonomizacije socijalnog koje možemo primijetiti u kasnome modernizmu? Tri spomenuta okvirna uvjeta kasnomodernističkoga gospodarstva pritom zasigurno igraju značajnu ulogu: globalizacija, politika neoliberalizma i financiranje. Globalizacija proizvodnje i kruženja roba izlaže „domaća“ dobra međunarodnom pritisku konkurencije. Neoliberalne politike ojačale su ili uvele tržišne strukture tamo gdje ih u fordizmu gotovo nije bilo, na primjer na području sveučilišta ili kulturnih institucija, u prometu ili opskrbi energijom. Naposljetku, financijski kapitalizam izlaže konkurentskom pritisku poduzeća koja kotiraju na burzi, time što ih se stalno procjenjuje s aspekta *shareholder valuea*. Nisu, međutim, samo ti čimbenici ono što određuje ekonomizaciju socijalnog. Prije

⁶⁶ Na tu temu usp. Dietmar J. Wetzel, *Soziologie des Wettbewerbs. Eine kultur- und irtschaftsanalytische Analyse der Marktesellschaft* (Sociologija konkurencije. Kulturna i privredno-analitička analiza tržišnog društva), Wiesbaden, 2013.

u pitanje. Politički konflikti prijelaznog razdoblja 1970-ih bili su također – mnogi komentatori kao da su zaboravili na to – vrlo žestoki i protezali su se od lijevo ekstremističkog terorizma u Njemačkoj i Italiji do sukoba između vlade i sindikata u Velikoj Britaniji. Sada smo ponovno u takvoj fazi „normalne“, ali konfliktne promjene paradigme. Za političku je raspravu te prijelazne faze karakteristično da oštro kritizira do sada važeću paradigmatu, predstavljajući je kao promašaj. Povijesna je svijest u tim raspravama doduše slabija: politički paradoks da je određena politika u jednoj konstelaciji n u prošlosti bila *primjerena*, ali u konstelaciji $n + 1$ više *nije primjerena* – što konačno ne obezvrđuje politiku iz prošlosti – u pravilu se odražava u konfliktnoj situaciji promjene paradigme u kojoj se vodi bitka oko buduće politike. Postaje vidljiva tek u dugoročnoj povijesno-sociološkoj perspektivi.

Razaznaje se još jedan aspekt: krizu apertističkog liberalizma možemo shvatiti samo ako prepoznamo da je istovremeno riječ o socioekonomskoj i sociokulturnoj krizi koja je uz to postala i kriza demokratskih praksi. Ova kombinacija kriza bila je već karakteristična za fazu prije etabliranja socijalno-korporativističke paradigme, ali i za njezinu propast. No čini se da nije tako lako istovremeno vidjeti sva tri momenta krize, kako se vidi iz suvremenih diskursa. Ovdje se kao zapreka javlja shema lijevo-desno. Tako ljevica nakon financijskog sloma 2008. vrlo opsežno obrađuje slabosti i probleme neoliberalizma i karakteristike socioekonomske krize, dok je istovremeno dugo zanemarivala kulturnu krizu. Nasuprot tomu, konzervativci su isticali slabosti i probleme lijevog liberalizma i karakteristike sociokulturne krize, dok su socioekonomske momente krize sustavno zanemarivali. No bitno je shvatiti kombinaciju socioekonomske krize, sociokulturne krize i krize demokratskih praksi kako bismo bili u stanju tražiti primjeren odgovor i raditi na odgovarajućoj novoj političkoj paradigmati.

Razmotrimo stoga krizu potanko, to jest u čitavoj njezinoj kompleksnosti. Prije svega, socioekonomska je dimenzija nesumnjivo prisutna. Neoliberalizam, globaliziranje tržišta i uspon ekonomije

znanja dali su razvoju gospodarstva isprva novu dinamiku, no njegova je loša strana postala drastično vidljivom u financijskoj krizi 2008. godine: deregulacija i smanjivanje mehanizama državne kontrole doveli su financijska tržišta do ruba kolapsa i drastično povećali zaduženost velikog broja država. Bilo je poučno doživjeti koliko se nepredvidljivo ponašaju tržišta koja su ostala bez državne pomoći. Neoliberalna porezna politika, tj. politika snižavanja stope poreza u korist privatnih potrošača osim toga je pogodovala malom krugu superbogatih, čiji prihodi i imetak nadilaze svaku granicu i tako daju posve novu dimenziju socijalnoj nejednakosti.¹³ Neoliberalna je politika pored toga na mnogim mjestima dovela do zanemarivanja javnih službi, od prometa preko obrazovanja i zdravstva pa sve do stanovanja. Tržište socijalnih usluga često nije dovelo do učinkovitijeg pružanja usluga, nego do nedostatka brige za javna dobra. U metropolskim se regijama može vidjeti kako je marketizacija stanovanja dovela do sve veće socijalno-prostorne nejednakosti. Sve u svemu, neoliberalizam je upao u krizu deregulacije, krizu pretjerane dinamizacije koja proizlazi iz nedostatka socijalnog i državnog okvira ekonomskih tržišta.

Preko tih *izravnih* posljedica neoliberalne politike sada se vide i tamne strane strukturne promjene iz industrijskog u postindustrijsko društvo, a neoliberalizmu je očito nedostajalo i osjetljivosti i instrumenata da se suoči s njima. U središtu je raspadanje staroga niveliranog društva srednjeg staleža u pravcu socijalne strukture koja je – ekonomski-kulturno i prostorno – polarizirana.¹⁴ Tijekom postindustrijalizacije ekonomije u zapadnim su se društvima svjetovi života sve više razilazili, nova srednja klasa visokokvalificiranih

13 Umjesto cjelokupne rasprave uz kritiku neoliberalizma navodim Wendy Brown, *Die schlechende Revolution. Wie der Neoliberalismus die Demokratie zerstört* (Puzajuća revolucija. Kako neoliberalizam uništava demokraciju), Berlin, 2015.; Heiner Flassbeck, Paul Streinhardt, *Gescheiterte Globalisierung. Ungleichheit, Geld und die Renaissance des Staates* (Neuspjela globalizacija. Nejednakost, novac i renesansa države), Berlin, 2018., kao i Christoph Butterwege i drugi, *Kritik des Neoliberalismus* (Kritika neoliberalizma), Wiesbaden, 2007.

14 O tome opširno u 2. poglavlju.

stoji nasuprot novoj prekarnoj klasi, dok „stisnuta“ između njih i brojčano reducirana stara srednja klasa tetura između održavanja statusa, gubitka statusa i iskustava kulturne obezvrjeđenosti. Dok nova srednja klasa kao nositeljica apertističkog liberalizma prihvaća ideal društvenog napredovanja pomoću globaliziranja, singulariziranja i postindustrijalizacije, prekarne klase i dio stare srednje klase suočeni su s iskustvom gubitka. Polariziranju između visokokvalificiranih i niskokvalificiranih poziva, između akademskog i neakademskog obrazovanja i slika društva obilježenih napredovanjem ili gubitkom, odgovara i novi prostorni disparitet između metropolskih regija koje napreduju i „nepovezanih“ ruralnih predjela. Bilo bi prejednostavno kada bismo neoliberalizam izravno okrivili za sva ta društvena zbivanja. Jest da je izravno dao svoj prilog – s jedne strane forsiranjem deindustrijalizacije, s druge strane urbanim koncentriranjem znanja – no u biti se radi o neplaniranome ekonomskom, kulturnom i socijalno-strukturnom procesu velike vlastite dinamike i s vlastitom kompleksnošću. Presudno je to što se pokazalo da ideje neoliberalizma ne žele ili nisu sposobne regulirati taj proces.

Kriza apertističkog liberalizma ima još i drugu kulturnu dimenziju koja je prije svega vezana uz učinke lijevog liberalizma i o kojoj se u međuvremenu također mnogo raspravlja. U užem smislu riječ je o politici multikulturalnosti i politici identiteta, u širem i temeljnom smislu o raspadanju uzajamnih veza u jednom „potpuno liberaliziranom“ društvu. Često je bilo predmet kritike – i to glasovima iz lijevog bloka koji su reflektirali o samima sebi – da je poklapanje rasta migrantskih pokreta u zapadnim zemljama nakon 1990. i liberalne politike multikulturalnosti pogodovalo kulturnoj dezintegraciji u useljeničkim zemljama. Liberalna politika identiteta, koja daje diskriminiranim socijalnim skupinama mogućnost da dođu do kolektivne samosvijesti i tako s pravom zatraže socijalnu participaciju i poštovanje za baštinjenu kulturu, ujedno sadrži rizik zatvaranja kulturnih *communitiesa* po kriterijima etniciteta i religije u sebe same – razvitak koji na mnogim mjestima nailazi na odgovor